

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ԽԱԼԻՏԷ ԷՏԻՊ

ԾԱՆՈԹ. — Հի՛մ է պատմութիւնը, բայց քանի՞ հոգի լսած կամ կարդացած են: Թուրք տասնապետ — գրագիտուհին 1925ին իր յուշերը հրատարակեց Ամերիկայի մէջ, ինչպէս, անկէ վերջ, ուրիշ քարոզական գործեր, շինդ տպագրութեամբ եւ միշտ անգլերէն: Այդ յուշերը կը շօշափեն մասն հայկական խնդիրը եւ մասնաւորապէս 1915ի Զարհուրանքը. իսկ մասնաւոր գլուխ մը յատկացուած է Կոմիտաս վարդապետի (էջ 370 — 374): Կը քարգմանենք նոյնութեամբ, խորհրդածութիւնը ձգելով ընթերցողին: Ըսեմք միայն որ կատարուած խեղաթիւրումներն ու «յայտմութիւնները» միայն իրեն յատուկ են, այլ ընդհանուր տեսակէտ. —

Թիւրք Օճաղըին բնմը եւ սրահը այդ տարիներուն (1913 — 14) բաց էին դասախօսութեանց, թատերախաղերու եւ նուազահանդէսներու համար որոնք սահմանուած էին բարձրացնելու ընդհանուր հասարակութեան ճաշակը: Այստեղ էր որ առաջին անգամ սկսաւ խառն ունկնդրութեանց սովորութիւնը: Շնորհիւ այն ատեն Օճախին մէջ եղած երիտասարդներու խոհական եւ իսկապէս կատարեալ կենցաղավարութեան, այս դէպքը տեղի չտուաւ խօսքի կամ քննադատութեան: Այդ նոյն սրահին մէջ էր որ ես ճառ խօսեցայ բաղմաթիւ այր ունկնդիրներու առջեւ: Մէկ տարուան ընթացքին այս բանը բոլորովին բնական երեւցաւ, եւ ես շատ մը հրապարակային դասախօսութիւններ ունեցայ ամէն տեսակէ, Օճախէն ներս եւ դուրս:

Այդ սրահին մէջ էր որ ծանօթացայ Կոմիտաս վարդապետին, — հայ քահանան, երաժիշտը եւ երգահանը: Այն մէկն էր այն համբաւաւոր երաժիշտներէն, դերասաններէն եւ դասախօսներէն զոր Օճախը կը հրաւիրէր իր շարաթական դասախօսութեանց (*):

Կոմիտաս մեծ հռչակ հանած էր անատոլեան երգերով եւ հին գրիգորեան տաղերու երաժշտութեամբ զոր հաւաքած էր տարիներու համբերատար աշխատանքով Կ. Պոլսոյ եւ Անատոլուի մէջ: Ան երդախոսմը մը մարդած էր հայ երիտասարդներէ եւ մեծ առաջնորդ մը կը համարուէր Հայոց մէջ:

Երբ ան երեւցաւ իր քահանայական սեւ ու երկար վերարկուով, իր մութ դէմքը նոյնքան միամիտ որքան ո եւ է պարզ Անատոլուցիի դէմքը, եւ աչքերը լեցուն այն գորովանքով եւ կարօտով զոր իր ձայնը կ'արատայալէր իր վճիտ կորովի խաղերով, զգացի թէ

(*) Կարծիքները բաժնուած էին Օմախին մէջ շարաթական ներկայացումներու ծրագրի մասին: Ուսմեք կ'ուզէին որ միայն թրքական բաներ դրուին, իսկ ուրիշներ կը պնդէին թէ առելի լայն ազդեցութիւն պիտի գործէր ծանօթանալ ուրիշ ազգերու գեղեցկութեանց եւ մշակոյթին: Այն ատեն յաղթեց այս վերջին տեսակէտը:

ան մարմնացումն է Անատոլուի ֆոֆլորին եւ երաժշտութեան:

Նշանակները անոնք էին զոր յաճախ կ'երգէին մեր Քէմախցի եւ էրզրումցի սպասաւորները: Ան պարզապէս հայերէնի վերածած էր բառերը: Բայց ես որ եւ է կարեւորութիւն չտուի լեզուին. ես միայն զգացի ներքին նշանակութիւնը այդ քնքոյշ եւ թաղծաղին մեղեդիին Անատոլուի մենաւոր տափաստաններէն:

Այդ օրէն սկսած ծանօթութիւնը շարունակուեցաւ. Կոմիտաս յաճախ իմ տունն կուգար երգելու: Ան կը շարունակէր դալ նոյն իսկ Հայերու եւ Թուրքերու փոխադարձ ջարդէն վերջը: Մենք երկուքս լռին կը տառապէինք այս վիճակին մէջ, բայց մեղմէ ոչ մէկը յիշեց այդ պարագան: Մուհամմէտ էմին եւ Յահեա Քէմալ պէյերը, երկուքն ալ մեծ բանաստեղծներ որոնք միշտ մարդասիրական տեսակէտով կ'ըմբռնէին ազգայնականութիւնը, կը հետաքրքրուէին իր անձնաւորութեամբ եւ կուգային լսելու զինքը: Նուսուֆ Աքչուրա եւս կուգար, մղուած իր երաժշտասիրութենէն, բայց կը յայտարարէր թէ Կոմիտաս մեծ վնաս պատճառած է Թուրքին, դողնալով անոր ժողովրդական մշակոյթը երաժշտութեան եւ երգերու ձեւով: Կոմիտաս Քէօթահեացի էր եւ եւ շատ աղքատ ծնողքէ սերած, Անոնք հայերէն չէին գիտեր եւ Կոմիտաս զայն սորվեցաւ շատ վերջը. իր ծնողները հաւանաբար թրքական ծագում ունէին, այն Թուրքերէն որոնք Գրիգորեան եկեղեցիին յարած էին: Բիւզանդական վեհապետները Թուրք ցեղեր հրաւիրած էին, պատուար մը կազմելու համար Սարակինոսեան արշաւանքներուն դէմ, ու թէեւ ասոնք մեծ մասով տեղաւորուած էին հարաւային սահմաններուն վրայ, բայց ոմանք կրնան այլուր տեղափոխուած ըլլալ:

Կոմիտասի ձայնը ուշադրութիւնը գրաւած էր Քէօթահեայի հայկական եկեղեցւոյ վարիչներուն եւ ան շատ կանուխէն ղրկուեցաւ Հոռոմ(?), երաժշտական կրթութիւն ստանալու, ինչպէս եւ քահանայ ձեռնադրուելու համար: Հայ ազգայնական մըն էր ան, իր ծագումը թրքական ըլլայ թէ հայկական, բայց խառնուածքով ու սրտով իսկ եւ իսկ Անատոլուցի Թուրք մըն էր, թերեւս անգիտակից: Իր երաժշտական երակը ժառանգական էր: Կը յիշեմ իր իսկ բառերը որոնք թելը գտնել տուին ինծի: Ան կ'ըսէր. — Մնողքէս ժառանգեցի զոյգ մը կարմիր կօշիկ եւ երգ մը: Կօշիկները հօրմէս էին, բայց երգը մօրմէս էր. ան յօրինեց երաժշտութիւնը եւ շինեց բառերը:

Նշածը պարզ երգ մըն էր երկու ճերմակ աղաւնիներու մասին, զուտ անատոլեան դաւառաբարբառով: Մինչեւ այսօր Անատոլուի կիներն են որ երգեր կը յօրինեն եւ ժողովրդային բանահիւսութիւն կը շինեն: Նրգը կ'երթայ բերնէ բերան եւ լաւադոյնը բնականաբար կ'ապրի:

Իբրեւ մարդ եւ իբրեւ արուեստագէտ Կոմիտաս հաղուագիւտ էր: Իր ճշնաւորական կենցաղը, վճիտ եւ գեղեցիկ պարզութիւնը որով կ'ուսուցանէր Հայերուն, շատ լաւ կրնային օրինակուել ուրիշ ազգայնականներէ: Անատուն թէ երգով եւ թէ զգացումով արտայայտելու իր եղանակը արժանի էր ունկնդրութեան:

Կոմիտաս օր մը Տէր Ողորմեա ? (Ավէ Մառիա) երգեց հայերէն որ կը պատկանէր Զ. դարուն, — կտոր մը հաղուագիւտ խորհրդաւոր գեղեցկութեամբ. եղանակին գերազոյն յտիշտակութիւնը և կրօնական յուզումը այնքան թովեցին զիս որ հարցուցի թէ երաժշտութեան վերածած է որ եւ է Սաղմոս:

— Այո, ըսաւ, 101րդ Սաղմոսը:

— Կրնայի՞ք երգել. արդեօք շա՞տ յոգնած էք, հարցուցի:

Վարդապետը փոռած էր ցած աթոռին վրայ, դաշնակին մօտ, եւ դէմքը ճերմակ էր եւ լեցուն տառապանքի տարօրինակ գիծերով:

Սկսաւ երգել առանց շարժելու աթոռէն: Երբ սկսաւ երգել, զգացի թէ եղանակը ոչինչ ունէր Ավէ Մառիայի նուիրական եւ խոնարհ գեղեցկութենէն: Ան սկսաւ իբրեւ շշուռ անէծք մը, դառն, ըմբոստ եւ զայրալի. մինչ կը շարունակէր, յամրաբար ոտքի ելաւ, — երեւալով այնպէս ինչպէս Մէֆիստօն Ֆաուստի մէջ, եւ հասնելով իր կատարեալ բարձրութեան երբ կ'արտասանէր վերջին բառերը: Յետոյ թեւերը բարձրացնելով, դէմքը իբրեւ ճերմակ բոց մը եւ աչքերը իբրեւ երկու սեւ շանթեր, եղանակը վերջացաւ ինչպէս թնդին մը արձագանգող որոտումի: Վախցայ եւ տարօրինակ զգացում մը ունեցայ: Բնազդաբար քովի գրակալէս քաշեցի Աստուածաշունչը եւ գտայ 101 Սաղմոսին վերջին տունը:

Ընդ առաւօտս սպաննաձէի գամբնայն մեղաւքս երկրի. զի տատակեցից ի քաղաքի Տեառն գամբնսեանմ՝ ոյ՛ք գարծնն գանօրէմութիւնս:

Իր հոգիին ատելութեան եւ վրէժնդրութեան աղաղակն էր իմ ժողովուրդիս համար: Խելագարութեան եւ տառապանքի այնպիսի նայուածք մը ունէր որ փորձեցի բացարձակապէս հանդարտ ըլլալ, բայց ան սրտնեղած կ'երեւար. գիտէր որ մէկմէկու հոգիներուն մէջ նայած էինք: Մենք իրար կը տեսնէինք, հայկական եւ թրքական աւրիւնով, եւ հայկական եւ թրքական տառապանքով, իբրեւ յարաճուն հեղեղ մը մեր միջեւ:

1915ին Օճախը վեհանձնաբար իր ազդեցութիւնն ի գործ դրաւ որպէսզի ազատ մնայ աքսորէ, բայց 1916ին ծանր խանդարում մը ունեցաւ մտքին մէջ որ խախտեցաւ այդ քստմանի ժամանակներու ճնշումին տակ: Տոքթ. Ատնան խնդրեց Թալէաթ փաշայէն որ արտօնէ Փարիզ երթալ դարմանուելու եւ այս արտօնութիւնը տրուեցաւ: